

ОТ РЕЛИГИОЗНО ДО НАЦИОНАЛНО СЪЗНАНИЕ

(Някои наблюдения върху националното самоосъзнаване на Балканите въз основа на материала за живота и творчеството на Григор Пърличев)

РАЙМОНД ДЕТРЕЗ (Антверпен)

1. Тази статия е обработка на част от едно по-обширно изследване, в което се опитам, на основа на материала за биографията на Григор Пърличев, да опиша националното осъзнаване на Балканите като индивидуален психологически процес¹. Някои термини са използвани в значение, което се отклонява до известна степен от установената практика. Понеже те са съществени за правилното разбиране на изложеното в статията, ще дадем няколко предварителни уточнения.

Под „национализъм“ разбираме две неща. На първо място, национализмът е идеология, политическо учение, изхождащо от предположението, че всеки народ, всяка нация трябва да живее в своя суверенна национална държава (или в друга, равностойна, териториално ограничена политическа формация като федерална държава, автономна област и т. н.).

На второ място, национализмът е, както пише Х. Кон, „духовно състояние, в което индивидът смята, че дължи върховна вяност към националната държава“². Тази вяност може да се отнася и към „нацията“, „народа, който се стреми към създаване на национална държава“. В значението на „духовно състояние“, национализмът всъщност е синоним на „национално съзнание“ или „национално чувство“, което, както пише В. Паскалева, „заставя членовете на нацията да свържат своята лична съдба с тази на нацията, да подчинят своите интереси на общите национални и даже да пожертвуват своя живот в името на последните“³.

Тъй като националното съзнание се развива в хода на формирането на нацията — икономически, социален, политически и културен процес, чиято идеология е национализмът, — за национално съзнание може да се говори само при наличието, в една или друга форма, макар и в зародиш, на идеята за национална държава например като стремеж към изграждане на национален език, разбираем за всички сънародници; на национална църква, която изразява националната обособеност и т. н. По-късно, в разцвета на национализма, верността на индивида към нацията се изразява в приноса му към въоръжената борба за национална независимост и присъединяването на т. нар. *terrae irredentae*; към запазването на териториалния интегритет на националната държава, към материалното и културното ѝ благоденствие.

Националното съзнание се отличава от етническото съзнание (или, ако употребим по-несполучливия термин „народностно чувство“) по това, че при него индиви-

¹ R. Detres. De Autobiografie van Grigor S. Pärlichev. Kritisch geannoteerde vertaling met proeve van reconstructie van zijn biografie. Gent, 1986.

² H. Kohn. Nationalism. It's Meaning and History. Princeton, 1955, p. 9.

³ В. Паскалева. За понятието „нация“ и за образуването на българската нация през Възраждането. — В: Българската нация през Възраждането. Сборник с изследвания. С., 1980, с. 59.

дът изпитва чувства на отговорност и задължения спрямо нацията. Етническото съзнание е само „голото“ знание на индивида, че принадлежи към определен „етнос (народност), без то да го ангажира морално. Преди формирането на нациите, преди националното осъзнаване на народите, т. е. преди да се наложи национализъмът като идеология и духовно състояние, индивидът в Европа изпитвал морални задължения само спрямо религиозната общност, към която принадлежи, а в някои случаи и спрямо царствувашата династия⁴. Това значи, че хората знаели какви са по народност, но не отдавали голямо значение на това. Съществувала вяроност към част от етноса, населяваща определен край или град, назоваван „отечество“, но не към всички сънародници в цялата етническа зона. Идеята, че върховна задача на всеки човек е да допринесе за просперитета на цялата нация и в последна сметка и за създаването, и запазването на национална държава, което е съществено за националното съзнание, липсвала. Върховната вяроност се отнасяла не към нацията, а към религията. Затова преминаването от едната народност в друга в рамките на една и съща религиозна общност не предизвиквало социални санкции, докато преминаването от едната религия към друга се осъждало остро като вероотстъпничество. По време на националното осъзнаване религиозните морални стойности се замествали от национални. Верността към нацията надделяла над верността към Бога. Църковните символи (като кръстът) се замествали от национални (знамето), църковните празници — от национални празници, мъчениците за Христос — от паднали за родината герои⁵.

Преходът от етническо съзнание към национално съзнание, започнал в Европа в края на XVIII в., съпада с обособяването на народностите в нации, със заместването под влияние на национализма, на идеята за „универсално царство божие“, от идеята за света като конгломерат от национални държави. На Балканския полуостров този преход имал някои специфични черти, произтичащи от политическата организация на многонационалната и многорелигиозна Османска империя. Чувството за привързаност към религиозната общност се оказвало изключително силно като последица от съжителството на две големи религиозни общности — ислямската и православно-християнската — в границите на една империя. Привържениците на двете религии били разделени не само религиозно и културно, но и административно и правно, тъй като били организирани в различни религиозни общности. Традиционната латентна враждебност, която продължавала да съществува, въпреки този *modus vivendi*, също подсилила сплотеността вътре в двете общности и идентифицирането на всеки индивид със своята съответна религия и религиозна общност. Тази тенденция била така силна, че етническите разлики изчезнали на заден план и етническото съзнание понякога било едва ли не заличено. Членовете на Рум-милети (православно-християнската общност) често сами се наричали гърци, както и членовете на ислямската общност се наричали турци, независимо от етническото им съзнание. Този факт проправил пътя към елизирането по-специално на градското християнско население на Балканите. Други фактори били употребата на гръцкия език в професионалната сфера на търговията и социалния и културния престиж на гръцката и гърчещата се търговска буржоазия. Много силната привързаност към религиозната общност и мощните асимилационни процеси крайно усложнили процеса на националното самоосъзнаване на негръцкото население на Балканския полуостров.

2. Националното осъзнаване като психологически процес се състои в заместването на моралните стойности, в преминаването от религиозно към национално съзнание, от верността към религиозната общност, към верността към нацията, смятана като „собствена“. Животът и делото на Григор Пърличев предлагат интересни сведения, осветляващи този процес в цялата му комплексност. Роден от родители славяни през 1830 г. в Охрид, където гръцкото влияние било изключително силно, на границата на територия с компактно албанско мохамеданско население, той преживял всички осо-

⁴ Хр. Гандев. Проблеми на Българското възраждане. С., 1979, с. 734 и сл.

⁵ J.-L. Chabot. Le Nationalisme. Paris, 1986, p. 39.

бености и усложнения на националното осъзнаване на тогавашния жител на Балканите. От „гъркоманин“, както го нарича Димитър Миладинов⁶, от увенчан гръцки поет, възпял в двете си поеми борбата на християните с мохамеданските неверници-похитители, той станал активен участник в българското национално движение в Охрид.

Проблемът за националното осъзнаване на Пърличев отдавна е привличал вниманието на изследователите. Първ изрично го е поставил Д. Матов през 1895 г. със статията си „Кога се е възродил Григор Пърличев?“. Както и други негови съвременници той смятал, че Пърличев до окончателното си завръщане в Охрид през 1862 г. се гърчел⁷. По-късно, други автори в българското пърличезание като П. Орешков, В. Пундев, К. Топалов и други, застъпили становището, че по време на пребиваването си в Атина той вече е бил с определено българско национално съзнание⁸. Тяхната аргументация в много отношения е коригирала доста схематичния подход на най-ранните изследователи, но все пак много неща остават неуточнени.

В най-общ план можем да си зададем въпроса как може да има каквито и да било ярки национални съзнания по време на формирането на нациите, когато процесът на националното осъзнаване е още далече от завършване. На Балканите този процес започва към края на XVIII в. и трае чак до началото на XX в. В Македония вследствие на специфични местни икономически, социални и етнически обстоятелства той настъпва с известно закъснение — в Охрид едва през 50-те — 60-те години на миналия век — и е с по-малък замах, отколкото в Източна България. Хора като Братя Миладинови, с национално съзнание, дооформено под влияние на общуването им с националистически настроени представители на други славянски народи, се брояли на пръсти. Специално в Македония, като в периферна област, градското население през първата половина на XIX в. било силно единизирано и понякога с доста объркано съзнание. Цели части от българската народност се стопявали, загубвали белезите на националността — език, култура и съзнание⁹. Интелигенцията, възпитана в гръцки училища, намираща се в тесни връзки с гръцкия културен свят, била най-много засегната от денационализация¹⁰. Съвсем естествено е, че и Пърличев се е гърчел.

Ако погледнем по-отблизо етническите, езиковите, социалните и културните обстоятелства, при които е израснал Пърличев, ще установим, че духовното състояние на славянското население в родния му град Охрид отговаряло напълно на това, което нарекохме „етническо съзнание“: охридчаните осъзнавали, че принадлежат към определена народност, а именно — българската, но не чувствували тези морални задължения към нея, каквито щели да изпитват след съзряването на националното им съзнание в края на 50-те години. Ясен показател за българското етническо съзнание на славянските жители на Охрид е фактът, че те, както подчертава Шапкарев, се наричали „българи“¹¹. Майчиният им език — най-важният критерий за етническо самоидентифициране — бил местният славянски диалект, който се говорел в семейството, на пазара и т. н.¹²

⁶ В писмото си до Янаки Стрезов от 1859 г., цитирано в: К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония. С., 1984, 481—482.

⁷ Д. Матов. Кога се е възродил Гр. С. Пърличев? — Български преглед, г. II, 1895, кн. 8, 121—124; Г. Баласчев. Биографически и книжовни чертици на Григор С. Пърличев. С., 1897, с. 14, бел. 1; К. Шапкарев. Критика от К. А. Шапкарев върху „Автобиографията“ на пок. Гр. С. Пърличев. Самоков, 1895. Ръкопис в Научния архив на БАН. — НАБАН, оп. 1, ф. 15-к, а. е. 52, 20—21.

⁸ К. Скопачков. Гр. С. Пърличев. — В: Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, г. III, 1911, с. 439; П. Орешков. Автобиографията на Григор С. Пърличев. С., 1928, с. XIV; В. Пундев. Григор Пърличев. С., 1930; К. Топалов. Григор Пърличев — живот и дело. С., 1982, 119—126.

⁹ Н. Генчев. Българското възраждане. С., 1988, 320—321. Трето издание.

¹⁰ P. H. Shashko. Greece and Intellectual Bases of the Bulgarian Renaissance. — In: American Contributions to the Seventh International Congress of Slavistics, Warsaw, 1973. Haga, 1973, p. 110.

¹¹ К. Шапкарев. Няколко критически бележки върху обнародваните досега материали по история на възраждането на българщината в Македония. — Български преглед, ч. II, 1895, кн. 9—10, 276—277; К. Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония. С., 1984, с. 40.

¹² Й. Ванчев. Новобългарската просвета в Македония през Възраждането. С., 1982, с. 110, бел. 360.

Гръцкият език се използвал изключително от мъжете в професионалната сфера. Той бил единственият език, на който те се учили да четат и пишат в градските училища. Църковните служби още от края на XVI в., т. е. дълго време преди премахването на Охридската архиепископия през 1767 г., се четели на гръцки. От края на XVII в. и черковните регистри се попълвали само на гръцки. Към края на XVIII в. според Шапкарев никой в Охрид не бил в състояние да чете на кирилица¹³. Цялото образование, което до 40-те години на XIX в. целяло главно подготовката на свещеници, ставало на гръцки език.

Такова съчетание на ясно етническо съзнание и пълно пренебрегване на родния език в богослужението, в учението и в обществения живот е обяснимо само ако приемем съществуването на такова преднационалистическо духовно състояние, при което етническото самосъзнание не имплицира морални задължения към народа и неговия език и култура. При наличието на национално съзнание, т. е. при наличието на национализма като духовно състояние, такова отношение би било морално недопустимо. Преди националното осъзнаване употребата на чужд език и възприемането на чужда култура още се смятали като морално и политически неутрални, незасягащи най-важното: верността към бога и религиозната общност. След възникването на национализма майчиният език става пробен камък за отношението на индивида към народа си. Приемането на друг език се смятало за изневеря към най-скъпото в националната култура и се осъждало като родоотстъпничество и предателство. Неслучайно използването на майчиния език в църквата и училищата станало най-главната цел на националното движение.

Така охридчаните до края на 50-те години на миналия век действували по неприемлив за хора с развито национално съзнание начин: наричайки себе си „българи“, те служели на бога на гръцки език; не протестирали против премахването на автокефалната архиепископия, която и без това била вече погърчена, нито против назначаването на гръцки митрополити; те се оплаквали от злоупотребите на гръцките митрополити пред Патриаршията в Цариград, признавайки по този начин авторитета на гръцкия патриарх¹⁴; говорят гръцки при професионалните си контакти, дори когато не присъствуват гърци; четат и пишат на гръцки и дори се правят на гърци, за да бъдат причислени към гръцката буржоазия. След националното осъзнаване на охридчаните тези неща стават невъзможни, но докато населението се намира още във фазата на етническо съзнание, те не възбуждат никакви ургения на съвестта и ничие негодувание.

Интересно е, че подобно етническо съзнание съществувало до началото на владикването на Мелетий в 1859 г. и сред гръцкото население, и дори сред управляващото гръцко духовенство в Охрид. Митрополит Калиник (1802—1843) не забранявал черковнославянския език в енориите извън Охрид, където той още се употребявал. Кореспонденцията си с попове в славянските енории водел на местния славянски диалект (с гръцки букви). В някои охридски църкви се проповядвало на охридски, в присъствието на самия митрополит. Дори евангелието се четяло на охридски, преведено от гръцкия екземпляр, който се намирал в църквата¹⁵. И охридските митрополити не постъпвали като националисти, за които езикът е нещо свято, с което не се правят компромиси.

Не може да се каже, че немарливото отношение на охридчаните към езика и народността им било резултат от репресивни мерки, взети от гръцкото духовенство. То било резултат от липса на национално съзнание. Показателен е фактът, че когато през 1835 г. Павел Тризловски, бъдещият митрополит Партений Зографски, който преди това учил в славянското килийно училище в Галичник, започнал да преподава кирилица на своите ученици в Охридското централно (гръцко) училище — което не можело да стане без знанията на митрополита, — той оставил това начинание поради липсата на

¹³ К. Шапкарев. За възраждането. . . , 37—40.

¹⁴ Ив. Снегаров. Град Охрид. Исторически очерк. — Македонски преглед, г. IV, 1928, кн. 1, 118—121.

¹⁵ Ив. Снегаров. Град Охрид. — Македонски преглед, г. IV, 1928, кн. 3, с. 74; К. Шапкарев. Бележки. . . — Български преглед, г. II, 1895, кн. 9—10, с. 276.

постоянен интерес от страна на учениците му¹⁶. Чак през 60-те години охридските варошни щели да проявят желание да учат славянските букви. Такова било положението в града, в който израснал Пърличев.

Не можем да посочим в него елементи, които да са допринесли за узряването на каквото и да е национално съзнание. Въпреки многовековното гръцко влияние в града, подлагащо славянското и влашкото население на естествена (ненасилствена) асимилация, Пърличев запазил, както и другите охридчани-славяни — според свидетелството на Шапкарев — българското си етническо съзнание. За българско-национално съзнание обаче, за типичните за националното съзнание чувства на вяръност и отговорност спрямо народа, езика и културата му, при Пърличев не може да става дума. Тези чувства липсвали и при неговите съграждани.

Единственият, който могъл да направи Пърличев съпричастен към българските националистически идеи, на пръв поглед бил Димитър Миладинов, неговият учител в Охридското централно училище през 1845—1848 г. Но Миладинов се включил в българското национално движение през 50-те години и активно работил след Кримската война (1853—1856). Когато преподавал на Пърличев, Миладинов бил само един много ентузиазирани учител по гръцки език и литература. Въпросът не е дали Миладинов евентуално е възбудил у Пърличев български национални чувства, а дали той не го е тласкал още повече към погръчване. Когато през 50-те години Миладинов развивал своята дейност като български национален деец, отношенията му с Пърличев били много обтегнати. Поради един дребен конфликт Пърличев отказал да му помага при събирането на народни песни за сборника му¹⁷. От своя страна Миладинов имал крайно отрицателно мнение за бившия си ученик поради гръкоманските му наклонности.

За елинизирещото влияние на Миладинов обаче може да се говори само условно. И Миладинов бил, както всички свои земляци до 50-те години, с българско етническо съзнание. Дотогава той не изпитвал моралните възражения, налагани от национализма, против разпространението на езика на народ, заплашващ сънародниците му с асимилация. Със своя педагогически талант, за който Пърличев споменава в своята „Автобиография“, той дори помагал на учениците си да овладеят по-добре гръцкия език¹⁸. Несъмнено някои от тях, както и самият Пърличев, насърчавани от Миладинов, се увличали по гръцката култура, което в крайна сметка улеснявало погръчването им. Шапкарев отбелязва, че враговете упреждали Миладинов, че като млад бил приятел на гърците и преследвал българите¹⁹. Тези обвинения, които впрочем изглеждат доста невероятни, може би са били инспирирани от възможното пренебрегване от страна на Миладинов на българския език и култура, което е типично за етническото съзнание. Фактът, че в училището Миладинов е обяснявал гръцките думи, превеждайки ги на български, макар и целейки с това по-бързото овладяване на гръцкия език от българските си ученици, показва ясно, че не е бил гръцки националист. Това личи и от многобройни други биографични сведения за него. Той несъзнателно е помагал на елинизма, защото нямал българско национално съзнание, което да го доведе до мисълта, че българите са длъжни пред народа си да учат на своя майчин език. Той не преподавал на гръцки, защото бил принуден от гърците, чакайки първата възможност да въведе българския език, нито имал нещо против българския език и съзнателно разпространявал гърцизма. Миладиновото отношение към народността и езика е било неутрално и индиферентно с оглед на каквото и да е, гръцко или българско, национално съзнание. Такъв е бил, общо-взето, и ефектът на преподаването му.

За нас, живеещи във време, в което националистичните концепции за нация, роден език, етнически произход и т. н. са станали може би твърде очевидни, е трудно да си

¹⁶ К. Шапкарев. Бележки... с. 277.

¹⁷ В. Тилева, А. Коджаев. Непубликувани писма на Григор С. Пърличев. — В: Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“, т. XIV, г. XV, С., 1976, с. 392, 441.

¹⁸ Гр. Пърличев. Автобиография. — СБНУНК, т. XI, 1894, 357—358.

¹⁹ Ив. Снегаров. Принос към историята на просветното дело в Македония. (Една автобиография на Кузман Шапкарев от 1864). — Македонски преглед, г. III, 1927, кн. 2, 57—58.

представим как може те да са без морални импликации, т. е. как може да няма национално съзнание. Дори Шапкарев, който е бил съвременник на това „етническо съзнание“ и който дава най-обширните сведения за него, изглежда, не може в своята оценка на младостта на Миладинов да допусне съществуването на такова духовно състояние, в което националната принадлежност не ангажира за нищо. Според него Миладинов като млад трябва да е бил с гръцко национално съзнание, а после да се е „възродил“ като национално осъзнат българин. Или пък винаги е бил с българско национално съзнание, но е нямал възможността да действа според него²⁰. Шапкарев не може да си представи, че младият Миладинов е нямал никаква национално съзнание по простата причина, че националното съзнание не е някаква вечна, етническа категория, а исторически феномен, резултат от икономическо, социално и културно развитие, което по време на Миладиновата младост едва е било започнало в географската област, където е живял той.

3. Липсата на национално съзнание улеснява естествената асимилация, непринуденото възприемане на чужд език и чужда култура. С нея се обяснява масовото гръцкостановане на част от българското (а и не само българското, но и албанското и влашкото) градско население на Балканите. Българското етническо съзнание, което по-късно щяло да се развие в българско национално съзнание, не представлявало ефективен отпор против разпространението на гръцкия език, гръцката култура и тенденцията негръцкото население да се идентифицира като „гърци“. Вече споменахме обстоятелствата, които са действували при внедряването на гръцизма: фактът, че всички православни християни в Османската империя се наричали гърци и че цялата църковна йерархия и администрация била в ръцете на гърци; използването на гръцкия език като lingua franca от търговците; социалният престиж на гръцкия език като език на забогатялата буржоазия; културният престиж на гръцкия език, наследен от античността и т. н. Ученето и интензивното използване на гръцкия език от българите водело до билингвизъм сред част от тях.

Макар че владеенето на един чужд език до съвършенство в никакъв случай не означава и националното идентифициране с народа, който говори този език, все пак от него зависи до голяма степен дали асимилацията ще доведе до пълна денационализация, или не. В определените исторически условия, съществуващи на Балканите през XIX в., се очертава известен паралелизъм между обстоятелствата, в които човек се подготвя да говори чужд език, и обстоятелствата, които го карат да възприема и чужда национална идентичност. Немската изследователка на живота и творчеството на Пърличев Доротея Кадах подробно е описала как и защо при двуезични хора единият език постепенно заема доминантна позиция спрямо другия²¹. Тя различава три аспекта, цитирайки американския специалист Байнрайх:²²

а) визуалното подсилване в употребата на език, което двуезичният изпитва, четейки и пишейки на този език, може да го поставя в доминантна позиция спрямо език, който се използва само устно;

б) в определени социални условия владеенето на един език е от значение за индивида не само като средство за общуване (. . .). Полезността на дадения език като средство за социално напредване има обикновено многозначителна последица: важноста добре да знаеш този език;

в) друг аспект, който допринася за доминантната позиция на даден език, е интелектуалната и естетическата оценка, която дава двуезичният на книжовната култура на този език.

Кадах правилно заключава, че при Пърличев всички тези фактори недвусмислено насочват към гръцкия език, а именно — катаревуса. Майчиният език на Пърличев, ох-

²⁰ К. Шапкарев. За възраждането. . . , с. 359.

²¹ D. K a d a c h. Zum Bilinguismus von Grigor S. P r l i c h e v. — In: Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slawistencongress in Warschau, 1973. München, 1973, p. 208-218.

²² D. K a d a c h. Zum Bilinguismus. — In: Languages in Contact. Findings and Problems. Den Haag, 1964, p. 75.

ридският диалект, бил само говорим език. Ако оставим настрана редките случаи, когато текстове от този диалект се пишели с гръцки букви, гръцкият език бил единственият, който се пишел и се четял и при който се явявало „визуално подсилване“. Както вече отбелязахме, гръцкият език, като език на старата богата буржоазия, и в Охрид се оказал средство за социално напредване. Тези фактори действали за цялото мъжко население в града. Погръчването на Пърличев и на други български интелектуалци се стимулирало и от тяхната „интелектуална и естетическа“ оценка на гръцката книжовна култура. Пърличев обожавал Омир. Това били факторите, които карали Пърличев, въпреки именитното му българско етническо съзнание, да се отдава на гръцкия език и гръцката култура, на силното асимилиращо влияние на гръцизма, до такава степен, че, ако не се е смятал за грък, във всеки случай повторно се е държал и изказвал като такъв.

4. Свидетелствата за Пърличевото гръчване в периода от първото му пребиваване в Атина през 1850—1852 г. до второто му пребиваване през 1858—1862 г., и по време на престоя му на разни места в Македония през 1852—1856 г., са многобройни. Те показват, че и българското етническо съзнание на Пърличев било сериозно заплашено. Да ги изброим.

Минавайки турско-гръцката граница при Домокос, Пърличев, както сам пише в автобиографията си, слязъл от коня си и целунал „единската земя“ — жест, запазен за земята, която човек смята за своя родина, за своята национална държава²³. Н. Еничеров отбелязва в своите спомени, че Пърличев и други дейци като учители в Прилеп през 1856 г., поради незнание на българския писмен език, „са се трудили да разпространяват гръцизма помежду прилепчаните“²⁴.

Във вече цитираното си писмо до Янаки Стрезов от 1859 г. Димитър Миладинов подчертава, че Пърличев не бил само „гръкофил“, но направо „гръкоманин“: „А за гръкоманите от българско семе изникнали, Пърличевци, Магеровци, казвам, Димчевци от Кичево, изселени чисти български селяни, заселени в Охрид, какво да се каже? Апостоли, отстъпници от своята народност, отечество и родители, упражняющи като Панакия (пенкилер) гордостта на пуйка /се подуват като мисирки с едно ендезе почтеност/ дори до Дунава с твърдо решение и убеждение да изродят славянската храбра кръв и да се създадат гръцки пеперуди с тифозен дух, всичката Македония, България и др., за гръци, а не гръкофили, както всичките други сведуши гръцкия език, който, ако и да обичат гръците и езика им, не са достигнали до такава безочливост, щото да се отказват от родителите си и прадедите си, като някои калпави и незаконнородени рожби, а и други чужди да научават да бърборят като патки.“²⁵

Веднага след второто си пристигане в Атина Пърличев написал две малки, но много остри сатирични поеми по повод на един инцидент в руската църква в Атина, където руският пазач му направил груба забележка, защото си сложил шапката на главата, преди да излезе от храма²⁶. Инцидентът бил толкова смешен и незначителен, че острата Пърличева реакция била съвсем неуместна. В тези поеми Пърличев говори за „Ελληνας (гръците), като има предвид и себе си: руснаците в църквата нападали гръците, т. е. него, а всъщност само него; „ние“, т. е. той и другите гръци, „запазихме възраста си като ябълка за очите ни“. В края на втората поема той дори защищава гръцките претенции в Македония, като упреква руснаците, които подкрепяли славянската кауза в Македония, че искат „да ограничат цялата Гърция до две-три малки парчета земя“. Руският архимандрит Антонин, който описва случая в своя пътепис за европейска Турция, коментира, че не било чудно един славянин, попаднал във въртележката на панелинистичните идеи, да изпадне в такива крайности²⁷. В писмото си до журито

²³ Гр. Пърличев. Автобиография, с. 361.

²⁴ Н. Г. Еничеров. Спомени от моето учителство в Прилеп. — СБНУНК, т. XX, 1904, с. 22.

²⁵ К. Шапкарев. За възраждането. . . , 381—382.

²⁶ D. Kadach. Zwei griechische Gedichte von Grigor S. Prličev. — V: 'Ελληνικά. 24 (1971), p. 107—

²⁷ Архимандрит Антонин. Из Румелии. Санкт-Петербург, 1886, с. 53.

на атинския поетичен конкурс съпровождащо поемата „О 'Αριτωλόζ“ („Сердарят“), с която участвувал в конкурса през 1860 г., Пърличев изразява своята загриженост за благоденствието на Гърция. Той завършва писмото си с уверението, че е написал поемата си „не за себе си, а за Гърция“²⁸. Подобни изявления намираме и в посвещението на Е. Запас в изданието на „О 'Αριτωλόζ“ като книга. В него Пърличев се обръща към Запас, изказвайки му „искрено почитание, чувство, което ви дължи всяко гръцко сърце“, говори за „други, много богати сънародници“, за „голямата цел на гръцкото възбуждане“ и т. н.²⁹ Да припомним, че един от аспектите на тази голяма цел бил включването на цяла Македония в границите на гръцката държава, и съответното елинизиране на цялото славянско, албанско и влашко население.

Пундев, а след него и Топалов, аргументираха, че изказванията на Пърличев в писмото му до журито, и по-специално в посвещението на Запас, са плод на тактически съображения³⁰. Пърличев не искал да покаже в Атина своите български чувства, за да няма неприятности. Тук обаче не става дума за прикриване на български чувства по принуда, а за публични прогръцки декларации, които нито някой е очаквал, нито ги е изисквал от него. Доброволният характер на изявенията му е съвсем ясен в случая с двете антируски поеми. Като знаем, че изобщо не е било задължително да се пише писмо до журито, че други участници използвали писмото, за да се майталят с него³¹, става ясно, че никакви външни сили не са накарали Пърличев да направи подобни обяснения.

Малко по-другояче стоят нещата с посвещението на Запас: без патриотична фразеология нямало да получи от него „подаръкът“ от 60 драхми, за който споменавал в автобиографията си³². Предположението, че Пърличев въпреки българското си национално съзнание и без да бъде принуден, направил подобни изявления по тактически съображения, тук значи, че е бил готов за 60 драхми да преглътне българското си национално чувство и за едни пари да се прави на грък. И това не свидетелствува за ярко българско национално съзнание, но е и доста невероятно, понеже противоречи на импулсивната, честната и безкористна натура на Пърличев, каквато се очертава тя в биографията му, писмата и други източници.

Да разгледаме сега някои текстове, които често се привеждат в защита на тезата за българското национално съзнание на Пърличев, по време на пребиваването му в Атина. Това са, на първо място, прочутите му отворени писма до Т. Орфанидис, известен гръцки поет и конкурент на Пърличев в конкурса, който завиждал на победата му и в няколко статии нападнал журито и самия Пърличев, „обвинявайки“ го, че бил българин и работил за българската пропаганда³³. Във второто си писмо, публикувано на 30 май 1860 г. във в. „Авги“, Пърличев на няколко пъти потвърждава, че бил „българин“. Той обаче бърза да релативира това свое изявление, като посочва дългогодишната си работа в интерес на Гърция и приноса си за разпространяването на гръцката култура. Пърличев нарича себе си „българин“, но бил „по-добър грък от Орфанидис, с по-гръцки чувства и по-гръцко сърце от Орфанидис“. Към края на третото си отворено писмо, публикувано във в. „Атина“ на 15 юни 1860 г., Пърличев релативизира изобщо значението, което се придава на народността: „Нима някой те попита или те помоли да го информираш дали съм българин, свреин или китаец?“ Д. Кадах правилно отбелязва: „Пърличев никога не е отричал своята българска народност, но не отдавал голямо значение на националната принадлежност. . . Пърличев имал дълбоки корени в гръцката култура и ценял принадлежността си към тази култура по-

²⁸ D. Kadach. Grigor S. Pličevs Teilnahme an dem Athener Dichterwettbewerb 1860 und 1862. — In: Zeitschrift für Balkanologie, 6 (1968), nr. 1, 62.

²⁹ В. Пундев. Григор Пърличев, 79—80.

³⁰ В. Пундев. Григор Пърличев, с. 90; К. Топалов. Григор Пърличев — живот и дело, с. 125.

³¹ P. Moullas. Les concours poétiques de l'Université d'Athènes, 1851—1877. (Thèse de Doctorat d'Etat présentée à l'Université de Paris — Sorbonne). Paris, 1976, p. 54-55;

³² Г. Пърличев. Автобиография, с. 368.

³³ Писмата са публикувани в изданието: D. Kadach. Die Polemik Orphanides-Pličev anlässlich des athenen Dichterwettbewerbs. — In: Zeitschrift für Balkanologie, 8 (1971—1972), Heft 1—2, p. 84-100.

високо, отколкото народността си. Той не виждал никакви противоречия между различни културни и национални принадлежности. . . От това и от други места в писмата на Пърличев личи, че за него проблемът за националната принадлежност още не се е поставил в този момент.³⁴

С други думи, по това време Пърличев имал „етническо съзнание“, при което етническата принадлежност е факт, на който не се отдава особено значение, защото той още нямал за него импликации от морален, културен и политически характер.

Но можем да отидем и по-далече и да предположим, че за Пърличев, както и за тогавашните гръцки панелинистични идеолози терминът „българин“ нямал непременно значението на „етнически българин“, но можел да значи и „българоезичен грък“. Изявявайки, че е „българин“ в очите на гърците, които били в течение на по-ранните му прогръцки декларации, Пърличев не се отказвал нито от тях, нито от гърцизма. В гръцката преса освен статията на Орфанидис, който само търсел начин да компрометира журито, не излезли никакви коментари за Пърличевото изявление, че бил българин, а всички журналисти останали доброжелателни към него. Ако „българин“ за тях наистина значело „негрък, етнически българин“, щяло да е другояче, специално в този момент, два месеца след великденската акция в Цариград. Показателна в това отношение е статията на Константинос Левидис във в. „Елпис“, бр. 1 056 от 21 юни 1860 г. Левидис смята българите за „обичани членове на гръцкото семейство“ и нарича Пърличев „апостол на елинизма“³⁵. Пърличев, който реагирал толкова остро на „обвинението“ на Орфанидис, че бил българин, изобщо не възразил на Левидис, който го обявява за грък.

Изявлението, направено от Пърличев пред университетските власти, за което разказва в автобиографията си, трябва да се възприеме с известни резерви³⁶. Нямаме други източници, които биха могли да потвърдят, че разговорът наистина е протекъл по този начин, а има причини да предполагаме, че Пърличев дава теиденциозна представа за нещата. Съвсем нормално е, че комисията се е отнасяла крайно скептично към чужденеца, говорещ гръцки с акцент, към неизвестния студент, който претендирал да бъде анонимният поет на „Ο Ἀρπατολόγος“. От целия разговор личи, че тя искала, на първо място, да установи самоличността на автора на поемата. Пърличев се опитва да представи естествено недोверие относно народността му като израз на омраза и нежелание да му връчат наградата. Напротив, гръцките националисти, чиято крепост бил тъкмо Атинският университет, с голямо задоволство увенчали човек, който можел да им служи като доказателство за гръцките чувства на населението в Македония³⁷. Най-сериозният аргумент за българското национално съзнание на Пърличев се съдържа в писмото му, написано на гръцки, до Константин Робев от 28 юли 1860 г.³⁸ В него между другото той пише: „Представете си до какво стъпало сме изпаднали, когато хора, на които показваш истината относно народността си, вместо да те похвалят, както това направиха всички разумни хора, те те подтикват да говориш лъжи, да се отречеш от народността си — нещо, което според мен е равносилно да се отречеш от вярата си. Какво по-безчестно има от това, да предаде човек родители, народност, родина?“

Това изявление на Пърличев е от изключително голямо значение в рамките на неговото национално самоосъзнаване; ще се върнем на него по-нататък. Но едва ли може да послужи като безспорно доказателство за българско национално съзнание. Коя е тази „истина относно народността“, след като в Атина никога не е казал ясно и безусловно не само че е българин, но и че не е грък? Кои са тия разумни хора,

³⁴ D. Kadach. Dje Polemik, p. 98-89.

³⁵ К. Топалов. Атинският периодичен печат за участието на Григор Пърличев в поетическия конкурс през 1860 и 1862 г. — Литературна мисъл, г. 24, 1980, кн. 8, 139—140.

³⁶ Гр. Пърличев. Автобиография, 108—109.

³⁷ P. Moullas. Les concours, p. 174. В автобиографията си Пърличев постоянно се опитва да отрича или да омаловажава увлечението си по гърцизма. Независимо, или по-скоро вследствие на големите му художествени достойнства, текстът като исторически източник е почти неизползваем.

³⁸ В. Тилева, А. Коджаев. Непубликувани писма. . . , с. 392, 441.

които са го хвалили, защото бил българин! В тогавашната атинска преса, която е шателно проверена от Д. Кадах и К. Топалов, н я м а нито една статия, която поздравява Пърличев с българската му народност. А кой го кара да говори „лъжи“? Нима Орфанидис, който пише, че Пърличев бил „българин“? Защо Пърличев не споменава изрично в писмото си за коя народност става дума — гръцка или българска? Получателят на писмото, д-р Константин Робев, без съмнение е знаел за Пърличевото увлечение по елинизма, а и той самият по това време бил прогръцки настроен. Е. Спространов отбелязва, че К. Робев преминал към българската страна, след като тя излязла победителка, т. е. най-рано в края на 60-те години³⁹. Тъй като Пърличев не отбелязвал в писмото си за коя националност става дума, К. Робев не може да е разбрал друго, освен че става дума за гръцка народност, и Пърличев знаел това.

От казаното по-горе става ясно, че в Атина Пърличев не е бил с българско национално съзнание, в смисъл на съзнание не само за национална принадлежност, но и за моралните задължения, които тя имплицира в духа на национализма. На много места той без стеснение се изявява като грък — нещо, което едно българско национално съзнание не би му позволило, дори по тактически съображения. От друга страна, той нито веднъж не заявява ясно и недвусмислено, че не е грък. Гръцките теории, като тази за „българоезичните гърци“ може би са разклатили и българското му етническо съзнание, може би в даден момент наистина е смятал, че българите са „членове на гръцкото семейство“, както се изразил Левидис. Но все пак съзнанието, че принадлежи към друг „етнос“, а именно българския, не е било напълно и окончателно потиснато. По всичко личи обаче, че тогава още му липсвало това чувство за дълг и отговорност, с което само няколко години по-късно, с вече узряло и избистрено българско национално съзнание, ще защити българската кауза в Охрид.

5. Характерно за „етническото съзнание“ в конкретните исторически условия на преднационалистична Европа е, че индивидът изпитва безусловна вярност към религиозната общност, към която принадлежи, към религията си, към своя бог. На Пърличев също е присъщо това духовно състояние, при което националната принадлежност се смята като нещо маловажно и безинтересно, а верността към бога е върховната добродетел. Най-ярките следи на това „религиозно съзнание“ намираме в двете му поеми „Ο Ἀρματοῦλός“ и „Σκευδέρμητες“.

В поемата „Ο Ἀρματοῦλός“ от 1860 г.⁴⁰ цари голяма бъркотия относно националната принадлежност на действащите лица. Събитията стават в родното място на главния герой, убития сърдер Косμάς, селото Галичник в Река. Тази местност обхваща, както отбелязва Пърличев в първата от трите бележки към текста, „20 села. . . население от горди албанци, които почти единствени в Албания са запазили чиста и непокътната източноправославната вяра, наследена от дедите им“. От това съобщение следва, че героите на поемата са православи албанци. В третата бележка обаче Пърличев пише, че „всички жители на Албания по мисли, изглед, облекло, нрави и обичаи личат ясно, че не са нищо друго, освен елини“. Значи Косμάς, неговите роднини, съселяни и противници-мохамедани са вѣщност гърци. Пундев привежда убедителни аргументи, че главният герой и неговите роднини и близки са славяни, понеже носят славянски имена⁴¹. Войводата се казва Косμάς, което е гръцко име, но според Пундев то трябва да се чете като Кузман. Майката на героя е Неда, баша му — Стайко, дядо му — Раде, а годеницата му — Мария (прекръстена от Пундев направо в Мара). Вѣщност само Неда, Раде и Стайко са безспорно славянски имена. Освен това Пърличев никога не ги нарича „албанци“ (нито, впрочем, славяни), а винаги ги противопоставя на албанците — от това личи българското национално съзнание на автора. Пундев не се съобразява с бележките, в които Пърличев отбелязва, че действащите лица са албанци, а вѣщност гърци. Според него тези бележки били добавени по чужд съвет. Но тъй като нито двете поеми, свързани с инцидента в руската църква, нито

³⁹ Е. Спространов. По възражанието на град Охрид. — СбНУНК, т. XIII, 1896, с. 17.

⁴⁰ „Ο Ἀρματοῦλός. Ποίησα τοῦ Γρηγόριου Σταυροῦδου. Ἀθήνα, 1860 (II. — 1985).

⁴¹ В. Пундев. Григор Пърличев, 88—90.

писмото до журито са били написани „по тужд съвет“ нямаме основание да предположим, че бележките към „Ο Αρματούλης“ също са написани по внушение. С еднакво право бихме могли да обобщим въз основа на бележките, че за Пърличев, който смята албанците за гърци, „славянските“ му герои са „българоизични елини“. Именно така възприели членовете на журито тези имена: секретарят Рангавис подчертал в своя доклад, че героите на поемата са „наши сънародници с гръцки сърца, гръцки нрави и гръцки героизъм“⁴². Приписването на гръцка народност на славянското население на Македония напълно допадало на тогавашните панелинистически концепции.

По-вероятно е, че неяснотата и двусмислеността по отношение на националната принадлежност на действащите лица в поемата се дължали на безразличието, та дори и на неразбирането на етническите разграничения от Пърличев. Това личи от третата бележка, където, говорейки за ислямизирани албанци (гърци), той ги нарича турци, макар че те не говорят турски, а албански език: „Турският език още остава непознат в Албания. Турци (ислямизирани албанци или гърци — б. м., Р. Д.) и християни (православни албанци, гърци — б. м., Р. Д.) говорят един общ език, албански. . .“ Противопоставянето на „турци“ и „християни“, т. е. идентифицирането на народност и религиозна принадлежност, е типично за преднационалистическото „етническо съзнание“ на Балканите. В „Ο Αρματούλης“ то се подчертава още от централния конфликт в поемата. Каквато и да е народността на главните герои и на противниците им, едно е съвсем ясно: всички отрицателни герои, похитителите са мохамедани (на няколко места те се наричат Γευρδες, геги, албанско племе, което, за разлика от православните тоски, е преобладаващо мохамеданско) и носят мохамедански имена като Махмуд, Ахмед, Абдурахман, Сюлейман и т. н. Положителните герои без изключение са християни. Християнската им религиозна принадлежност се подчертава от присъствието на монахинята, на религиозните символи на гроба на героя и т. н. Следователно централният конфликт в поемата е конфликт между две религиозни общности и има ярък религиозен характер, докато народността на героите остава неопределена и играе съвсем второстепенна роля.

Многозначително за „религиозното“, а не „националното“ съзнание на Пърличев е, че той, оставяйки да цари недоумение около народността на действащите лица в поемата, си дава много труд, за да обясни най-подробно във втората бележка как стоят нещата с двуверието на жителите на Река, извинявайки ги, че по насилствен начин и само привидно са се отказали от християнската си вяра.

Религиозният характер на конфликта е още по-очевиден в другата поема на Пърличев „Скендербей“ от 1862 г.⁴³, където той се разглежда в историческия контекст на борбата на балканските народи под ръководството на албанеца Скендер бей против османските завоеватели. И тук отрицателните герои са мохамедани — турци и един ислямизиран албанец, Балабан бей, докато положителните герои са от различни народности, като че ли съзнателно подбрани представители от цялата балканска християнска общност. Скендер бей е албанец, жена му и баща ѝ са гърци от рода на Комнините, най-важният пълководец на Скендер бей е черногорецът Стефан Църноевич, яхон албански герой, например Динко, носят славянски имена.

Въпреки актуалността на темата в рамките на освободителните борби на балканските народи през XIX в., в поемата са противопоставени, на първо място, пак две религиозни общности, а не два или повече народи — поробващи и поробени. Макар че народността на героите тук вече се поддава на по-точно определение, отколкото в „Сердарят“, авторът не ѝ обръща особено внимание.

Други следи от „религиозното съзнание“ на Пърличев намираме и в приведената от него традиционна средновековна концепция за османското владичество като наказание на християните заради греховете им (стихове 49—191). Конфликтът е между две религиозни общности, а само отчасти — и между два бога (както в Омировите епопеи):

⁴² К. Топалов. Атинският периодичен печат. . . , с. 127.

⁴³ Гр. Пърличев. Скендербей. Превод и бележки Хр. Кодов. С., 1967; Гр. Пърличев. Скендербей. Превод и бележки М. Д. Петрушевски. Скопие, 1974.

османските борци са представени като оръдия на единствения, християнския бог, с които той наказва християните-грешници. Бог се обърнал против Балабан бей в момента, когато последният извикал на помощ лъжливия бог Аллах и пророка му Мохамед (стихове 3442—3444): той бива жестоко наказан чрез ръката на Скендер бей. Доротея Кадах дава и други примери за религиозния подход на Пърличев към сюжета. Цялото държание на Скендер бей, всичките му решения са инспирирани от дълбоката му набожност, той е изпълнител на божиата воля. Неговите войници са представени като „войници на Христос“, „борци за християнството“⁴⁴. Но епическата поема „Скендер-бей“, за разлика от написаната най-малко една година по-рано поема „Сердарят“, свидетелствува и за узряващото национално съзнание на Пърличев. В нея за първи път намираме данни за постепенното заместване на религиозните морални стойности от национални, за постепенното изтласкване на религията от нацията като висша морална категория.

6. Тъй като вследствие на специфични за Балканския полуостров обстоятелства разлика между „народност“ и „религиозна общност“ била до голяма степен заличена, не е учудващо, че при прехода от „религиозно“ до „национално съзнание“ двата вида съзнание известно време съществували заедно и бивали тясно свързани. Така е и при Пърличев. Той за първи път изразява идеята, че съществува такава морална категория като верността към народа, и че тя е сравнима с верността към бога, в цитираното писмо до Константин Робев от 28 юли 1860 г.: „Да се отречеш от народността си е нещо, което според мен е равносилно да се отречеш от вярата си.“ Важното тук не е коя народност има предвид Пърличев, а че е осъзнал факта, че да принадлежиш към определен народ създава морални задължения (вярност, отговорност), подобни на тия, които налага и религията. Същата идея, преобразена художествено, срещаме на повече места и в „Скендербей“. Главният герой Скендер бей не е само дълбоко религиозна личност, но се отличава през цялото време и с голямата си любов към народа и родината си. Бог го обичал, „защото обичаше народа си като собствени чедра“ (стих 174).

След битката с Балабан бей той се грижел за телата на албанските юнаци, „които паднаха като свята жертва за отечеството, сражавайки се храбро за чест и вяра“ (стихове 3782—3783). Главният противник на Скендер бей, отрицателният герой Балабан бей, ислямизиран албанец, е омразен, защото се отрича не само от религията, но и от родината си: „Защото той се отрече от Христа и прие мохамеданската вяра, и измъкна вражески меч срещу милото отечество“ (стихове 467—469). Той е наказан от бога със смърт заради тази двойна изневяра: „Не стига, дето изневери на моя единороден син заради лъжепророка Мохамед, не стига, дето вдигна оръжие срещу родното си отечество. . .“ (стихове 3452—3455). По този начин се идентифицират вярата и изневярата към бога с вярата и изневярата към народа и родината в преходната фаза към окончателното отдаване на приоритета на верността към нацията.

Много любопитна в това отношение е съдбата на Емин в епическата поема. Емин е турчин-мохамеданин, пратеник на Балабан бей до Скендер бей. От благодарност към Скендер бей, защото той го оставил жив след убийството на своя пратеник от Балабан бей, Емин решил да премине към християнството. Той само моли Скендер бей да не го кара „да вдига вражеска ръка срещу единородците си“ (стих 2164).

Тук верността към народа (еднородците) вече се смята за по-висша от верността към религията. Без никакви угризения на съвестта Емин се отрича от вярата си, но съвестта не му позволява да вреди на сънародниците си. Разбира се, авторът не смята преминаването на човек от една религия в друга за съвсем маловажен акт без морални импликации. Това, че Пърличев не осъжда постъпката на Емин, се дължи вероятно на факта, че той от мохамеданин става християнин, а не обратното. Изглежда, че и тук все пак религиозното съзнание на автора има последната дума.

⁴⁴ D. K a d a c h. Die Darstellung Skenderbegs und der Albaner in P r i l i c e v „Skenderbeis“ und „O Armatolos“. — In: Studia albanica. monacensia, München, 1969 p. 133-134.

7. Последният въпрос, отговорът на който най-мъчно се подкрепя от източниците, е защо Пърличев в края на краищата е придобил българско национално съзнание, а не гръцко. Нямаше да е единственият българин през XIX в., който изгубил и етническото си съзнание, и напълно се погърчил. През 60-те години в Охрид той обаче се оказал с определено, неоспоримо българско национално съзнание. Възможно е и политическото положение в града с развихрилата се и там църковна борба да е повлияло на националното му самоосъзнаване, но корените на този процес без съмнение трябва да се търсят в последните години на пребиваването му в Атина, след увенчаването му на Атинския поетичен конкурс.

Ние малко изкуствено различавахме двата главни момента на национално пробуждане — осъзнаването на моралните задължения на индивида към народа си и „избора“ на народа, към които той изпитва тези задължения. Те всъщност стават едновременно и са тясно свързани. Впрочем в случая, когато индивидът не е бил излаган на асимилация, пролемът за „избора“ на националност изобщо не се поставя. При Пърличев обаче е необходимо да имаме предвид и тази особеност.

Преломът от етническо или религиозно към национално съзнание у Пърличев трябва да се е извършил за кратко време, за няколко години или за няколко месеца. Това не е нещо необикновено за такъв бурен исторически период, какъвто е Възраждането на Балканите. Коментирайки националното осъзнаване на Д. Миладинов, К. Шапкарев дори го сравнява с апостол Павел⁴⁵.

Тъй като не разполагаме с много конкретни биографични сведения, възстановяването на окончателния етап в процеса на придобиване на българско национално съзнание от Пърличев може да се опише само хипотетично, въз основа на данните, които черпим от общата история на Балканите, и по-специално — на българо-гръцките отношения.

Единственото свидетелство от този период, което би могло да показва известно дистанциране на Пърличев от гърцизма, е подписът му под едно писмо до ректората на Атинския университет. Той гласял: „Г. Ставридис. Българин-елинофил.“ Ясно е, че „елинофил“ не е нито грък, нито „българоезичен грък“, а човек с друга, негръцка народност. За съжаление самото писмо не е запазено, а само се цитира в една статия от Т. Орфанидис, който искал да компрометира на всяка цена Пърличев с българската му народност, така че достоверността на документа е относителна. В най-добрия случай фактът, че Пърличев нарича себе си „елинофил“, в светлината на другите му изявления може да свидетелствува само за запазването на българско етническо съзнание.

И така, кои са били причините за българското национално осъзнаване на Пърличев?

На първо място, трябва да обърнем внимание на духовния климат на Балканите по това време. Целият полуостров кипял от различни националистически движения. Не било възможно индивидът да не се увлече от тях и да не бъде принуден да определи и своето лично отношение към националността си и задълженията си към нея. Колкото и парадоксално да звучи, за възникването на българския национализъм (българското национално съзнание) бил отговорен преди всичко самият гръцки национализъм. Българските студенти в гръцките училища в пределите на кралството и извън него се запознали с гръцките националистически идеи и ги прилагали към себе си. Те осъзнали идеологическата релевантност на това, което знаели по интуиция, благодарение на етническото си съзнание. Открили, че си имат свой собствен майчин език, че не говорят гръцки и че следователно не са гърци, че имат и свои традиции и обичаи, които се отличават от гръцките, че имат и своя история — с една дума, те открили, че са отделна нация. Също от гръците научили, че всеки индивид е длъжен да допринесе за благоденствието на народа си и да бъде готов дори да умре за него. Цялата тогавашна гръцка литература целяла да възпитава младежта в

⁴⁵ Ив. Снегаров. Принос... , 57—58.

този националистичен дух. Както личи от приведените цитати от „Скендер бей“, и Пърличев, погълнат от тази литература, стигнал до същата идея.

За българските студенти задълженията, които имали спрямо своя народ, все повече се оказвали несъвместими с елинизацията, на която били подлагани и на която дотогава доброволно се подлагали. Те разбрали, че могат да бъдат верни само на своя собствен народ. За тях станало невъзможно по-нататък да приемат гръцкия, или който и да е друг език освен майчиния си, като език на богослужението, на образованието и на културното общуване, най-вече защото тъкмо езикът бил еталон за националната идентичност⁴⁶.

Гърците и по друг начин поощрявали българското национално осъзнаване: като унижавали и обиждали българите. Още Паисий Хилендарски признава, че написал своята „Славянобългарска история“, защото гърците и другите народи се подигравали с българите.

И Пърличев се засегнал, когато атиняните наричали сънародниците му „говедата“, а студентите се подигравали с неговото произношение на гръцкия език⁴⁷. Той посочва българския комплекс за малоценност, като последица от „всеобщите над българщината ругания“, и вижда спасение само в по-голямото българско (национално) самочувствие⁴⁸.

Презрителното отношение на гърците към българите имало и друг ефект. То карало българите, които се гърчели и били готови да се слеят напълно с гърците, накрая да се въздържат от това, като разбрали, че никога няма да бъдат приети от гърците като пълноценни сънародници. По подобен начин реагирал и Пърличев, който пише във вече цитираното писмо до д-р Константин Робев: „Между другите въпроси, които комисията ми постави, беше и въпросът за националността ми. Разбира се, не можех да излъжа, тъй като безспорно езикът ме издаваше.“⁴⁹ Фактът, че заради произношението си на гръцкия нямало да бъде приет като грък, кара Пърличев да „признае“ народността си и вече да се изяви като българин. Не бива да забравяме, че въпреки разните теории за „другоезични елини“, на гръцкия национализъм била свойствена голяма доза расизъм, при който се смятали за „чисти“ гърци само „потомците“ на старите елини.

Без съмнение, определена роля играели и някои неприятности, които Пърличев имал в Атина. С поемата си „Сердарят“ той спечелил 500 драхми, но и редица врагове, между които на, първо място, завистливият Орфанидис. Около поетическия конкурс всяка година, почти по традиция, се случвали разни скандали, но мнителният и свръхчувствителен Пърличев вероятно много се засягал от тези препири. Той имал такъв характер, че преживявал всеки израз на неприязън към него като обида, нанасяна от цялата гръцка нация. Така инсинуациите на Орфанидис във връзка с националността на Пърличев може би са стимулирали още повече събуждащото се българско национално съзнание у него.

Ако можем да вярваме на Пърличевата „Автобиография“, вестта за смъртта на братя Миладинови в началото на 1862 г. е била капката, с която е преляла чашата. Напуснал Атина с твърдото решение да загине или да отмъсти за Миладинови⁵⁰, Пърличев се отказал от гърцизма, жертвайвайки блестящата си кариера в Атина. Той заминал за Охрид, за да стане даскал в едно провинциално османско градче и да се бори за въвеждането на българския език в църквите и в училищата. С вече напълно избистрено българско национално съзнание, той по този начин изпълнил това, което смятал за свещен дълг пред народа си.

8. Опитаме се да опишем процеса на националното осъзнаване на Пърличев, като изхождаме от факта, че националното съзнание е исторически феномен, а не метафи-

⁴⁶ P. H. Shashko. Greece and the Intellectual Bases, p. 111-115.

⁴⁷ Гр. Пърличев. Автобиография, с. 362.

⁴⁸ Пак там, с. 365.

⁴⁹ В. Тилева, А. Коджаев. Непубликувани писма. . . , с. 392, 442.

⁵⁰ Гр. Пърличев. Автобиография, с. 369.

зична даденост. Човек нито се ражда с национално съзнание, нито то се развива от само себе си, както например сексуалният нагон в пубертета. То идва отвън, от обществото. Членовете на едно общество, още невлязло в епохата на национализма, нямат национално, а само етническо и религиозно съзнание. Тъй като охридското общество през първата половина на миналия век още не е било узряло до националното съзнание, и Пърличев, израснал сред него, нямал такова. Понеже образованият слой на охридското население през този период, без да изгуби етническото си съзнание, се поддавал на елинизация, и Пърличев бил елинизиран, още повече, че той, увличайки се от гръцката литература, се амбицирал да стане гръцки писател. Както повечето български интелегенти, научени от гърците на национализъм, и Пърличев накрая осъзнал българската си народност и задълженията си към нея. Опитите да се докаже наличието на българско национално съзнание у Пърличев по време на пребиваването му в Атина не намират достатъчна опора в биографичния материал за него и се оказват исторически несъстоятелни. Те с нищо не увеличават заслугите на Пърличев.